

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ RELAȚII INTERNAȚIONALE
ȘI STUDII DE SECURITATE

**Caucazul sub stăpânirea Rusiei Țariste 1801 –
1917**

**Armata caucaziană, apărătoarea graniței de sud a
Imperiului Țarist**

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Conducător de doctorat:
prof. univ. dr. Cristian Găzdac

student-doctorand:
Bogdan Morar

Rezumat

Cuvinte-cheie: Caucaz, Imperiul Rus, Imperiul Otoman, Persia, Corpul Caucazian Separat, Armata Caucaziană, Ciscaucazia, Transcaucazia

Istoria Caucazului ca parte a Imperiului Țarist este foarte complexă. Interesul pentru acest teritoriu situat la granița dintre Europa și Asia¹ a început să fie mai vizibil odată cu expansiunea Imperiului Rus din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Anexarea Georgiei (în 1801) a deschis calea cuceririi întregului Caucaz de către țarii ruși. Turcia și Persia au fost învinse într-o serie de războaie din prima jumătate a secolului al XIX-lea, fiind eliminate aproape complet din Caucaz (aici avem în vedere războaiele ruso-turce din 1806-1812, 1828-1829 și 1877-1878 precum și războaiele ruso-persane din 1804-1813 și 1826-1828). Cu toate acestea cuceritorii ruși au trebuit să câștige cu ajutorul armatei ascultarea populațiilor băștinașe. A fost nevoie de peste 60 de ani de la încorporarea Georgiei pentru pacificarea întregului Caucaz².

Principala perspectivă urmărită în cadrul tezei de doctorat a fost una de natură militară deoarece Rusia a fost nevoită să dispună și să întrețină o armată care a ajuns treptat la peste 300.000 soldați pentru a cuceri și a stăpâni întregul istm caucazian. Trupele care au acționat inițial

¹ Din punct de vedere geografic, Caucazul este împărțit în două părți mari care sunt tăiate de masivul muntos denumit *Marele Caucaz*. Cele două părți poartă denumirea de Ciscaucasia (partea nordică ce cuprinde zona dintre peninsula Taman și Marea Caspică terminându-se la poalele Marelui Caucaz) și Transcaucazia (partea sudică delimitată de Marele Caucaz, Anatolia Orientală și zona muntoasă din nordul actualei granițe iraniene).

² Capitolul I al tezei de doctorat conține o istorie destul de detaliată a luptelor care au avut loc între 1830 – 1864 între populațiile musulmane și trupele țariste în munții Daghestanului (mă refer la mișcarea murizilor conduși de imamul Șamil).

în apărarea Georgiei (având denumirea de *Corpul Separat Georgian* apoi *Corpul Caucazian Separat*) s-au transformat într-o unitate puternică și autonomă care a primit denumirea de *Armata Caucaziană* (din 1856). Comandanții acestui corp special asigurau conducerea întregului Caucaz atât militar cât și civil. Ca atare, atunci când vorbim de rolul *Armatei Caucaziene* trebuie să avem în vedere:

- misiunea de apărare a frontierei de sud a Imperiului Țarist;
- atribuțiile pe linia asigurării liniștii și ordinii în întregul Caucaz;
- administrarea eficientă a tuturor guberniilor și oblastelor Caucazului.

Armata Caucaziană a constituit o garanție pentru guvernul rus, timp de peste o sută de ani, că stăpânirea Caucazului nu are cum să îi scape din mână. Din acest motiv am considerat această perspectivă militară ca fiind foarte importantă. Drept urmare,subtitlul ales pentru teza de doctorat a fost: **Armata Caucaziană, apărătoarea graniței de sud a Imperiului Țarist.**

Istoriografia rusă (țaristă, comunistă sau cea actuală) abundă în istorisiri și mărturii care ne înfățișează războaiele de cucerire a Caucazului, dar toate aceste materiale s-au subscris unor dictoane de natură politică specifice fiecărei perioade istorice. Cu toate acestea, în analiza mea am trecut la filtrarea diverselor motive care i-au făcut pe ruși să cucerească Caucazul. Ca urmare am căutat să coroborez informațiile obținute cu cât mai multe documente de arhivă. Mi-am propus să ofer răspunsuri cât mai complete următoarelor sarcini de lucru:

1.motivarea interesului Rusiei Țariste pentru zona caucaziană la sfârșitul secolului al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea;

2. de ce a fost trimis corpul de armată rus la Tiflis (capitala regatului georgian) în anul 1801;

3. explicarea războaielor duse de *Corpul Georgian Separat* pentru eliminarea perșilor și otomanilor din Caucaz între 1804 Și 1813;

4. rolul *Corpului Caucazian Separat* în timpul războaielor cu Turcia din 1828-1829, 1853-1856 Și 1877-1878;

5. explicarea motivelor izbucnirii *războiului caucazian*;

6. prezentarea politicilor de stăpânire și administrare a Caucazului după apariția viceregatului în anul 1844;

7. explicarea motivului deportării circasienilor (cerchezilor) din Caucaz;

8. rolul sferelor de influență rusă și britanică din Persia apărute în 1907;

9. misiunea *Armatei Caucaziene* în perioada Primului Război Mondial;

10. explicarea motivului prăbușirii stăpânirii ruse din Caucaz la sfârșitul anului 1917 și a destrămării *Armatei Caucaziene*.

Cadrul cronologic al tezei de doctorat este cuprins între 1801 (alipirea Georgiei la Imperiul Țarist) și decembrie 1917 (destrămarea Imperiului Țarist și ieșirea unor părți ale Caucazului de sub dominația rusă).

Noutatea științifică a cercetării se bazează pe o abordare nouă, fără prejudecăți sau concepte ideologice a temei propuse pentru a fi analizate.

Sursele lucrării mele au fost extrem de variate. Mărturiile participanților la cucerirea Caucazului din secolul al XIX-lea, documente de arhivă inedite (în principal cele din *Акты собранные*

*Археологической Комиссии*³ - Acte ale Comisiei Arheografice din Caucaz) și o literatură istorică bogată au constituit surse importante pentru elaborarea tezei de doctorat. Trebuie menționată aici și monumentală enciclopedie - *Военная энциклопедия (Enciclopedia Militară)*⁴ - care conține informații detaliate despre diferite subiecte din istoria Caucazului.

Teza de doctorat este structurată după cum urmează:

Capitolul I - **Cucerirea militară a Caucazului de către ruși (1801 – 1859)** – se axează pe tratarea următoarelor subiecte:

- a) anexarea Georgiei în 1801 urmată de prezentarea războaielor ruso-persane și ruso-otomane care au avut loc în perioada 1804-1829;
- b) *războiul caucazian* (perioada dintre anii 1830-1853) dus de *Corpul Caucazian Separat* pentru supunerea tuturor triburilor musulmane din Caucaz care s-au împotrivit stăpânirii rusești⁵;
- c) înfrângerea Rusiei Țariste în Războiul Crimeii din 1853 – 1856;
- d) prezentarea măsurilor luate de oficialii ruși pentru a finaliza rapid *războiul caucazian* prin înfrângerea decisivă a mișcării muride condusă de Șamil și apoi a musulmanilor de pe coasta Mării Negre (1856-1864).

Capitolul al II-lea, **Stăpânirea Caucazului între 1860 – 1900** dorește să prezinte cum a evoluat economic și social această parte a Imperiului Țarist în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Provinciile

³ Această culegere impresionantă de documente a apărut între anii 1866 și 1904 la Tiflis, pe atunci capitala viceregatului caucazian, în douăsprezece volume (din care volumul VI are două părți). Cuprinde documente emise de șefii *Corpului Caucazian Separat* din 1801 până în 1862 dar și o bogată corespondență diplomatică în limbile turcă, persană, armeană sau georgiană.

⁴ *Enciclopedia militară* a fost publicată între anii 1911-1915 de un prestigios editor rus, Ivan Dimitrievici Sytin. Prin prezentarea clară și prin oferirea de informații de o foarte bună calitate *Enciclopedia* este o lucrare care nu poate fi ocolită de nici un cercetător al istoriei Rusiei imperiale.

⁵ *Военная энциклопедия (Enciclopedia Militară)*, în vol. XI, la p. 220, definește *războiul caucazian* ca „lupta Rusiei Imperiale cu numeroasele triburi din Caucaz în scopul cuceririi și subjugării acestora”.

caucaziene au beneficiat de o atenție deosebită în timpul țarului Nicolae I (acesta a întreprins o vizită în Transcaucazia în 1837)⁶. Același interes deosebit a fost manifestat și de țarul Alexandru al II-lea. Acesta l-a numit pe fratele său, Marele Duce Mihail Nikolaevici, în funcția de vicerege al Caucazului (1862-1881). De altfel, politica guvernului de la Sankt Petersburg a vizat o întărire și o dotare suplimentară a *Corpul Caucazian Separat* întrucât prin intermediul acestuia erau transpuse la nivel local hotărârile imperiale care vizau întregul Caucaz. Toți viceregii Caucazului au fost și comandanți ai *Corpului Caucazian Separat* (apoi ai *Armatei Caucaziene*).

Capitolul al III-lea, intitulat **Ultima perioadă a țarismului în Caucaz (1900 - 1917)**, ne dezvăluie situația din această parte a Imperiului Rus în perioada premergătoare Primului Război Mondial și revoluției din 1917. Sunt analizate evoluțiile economico-sociale locale dar și interesul autorităților țariste de a-și subordona cât mai mult țările învecinate cu Caucazul. Divergențele ruso-engleze privind sferile de influență din Persia sunt de asemenea atinse. De asemenea, în cuprinsul capitolului apar informații relevante despre luptele dintre ruși și turci din Caucaz din perioada Primului Război Mondial. Finalul capitolului prezintă situația Caucazului în perioada imediată de după mișcările revoluționare din Rusia din anul 1917 și explică motivul desființării *Armatei Caucaziene*.

⁶ În 1844 Nicolae I a înființat vicereatul caucazian în fruntea căruia l-a numit pe prințul M.S. Voronțov. Instituția vicereatului a fost una unică în Imperiul Țarist. Doar Caucazul a beneficiat de această formă de organizare. Viceregele avea puteri aproape nelimitate atât asupra aparatului administrativ local cât și asupra *Corpului Caucazian Separat*, acesta răspunzând doar în fața suveranului. În 1881 vicereatul a fost desființat de țarul Alexandru al III-lea în timpul perioadei de în care s-a încercat o rusificare mai accentuată a provinciilor periferice ale imperiului. În 1905, pe fondul luptelor interetnice din Transcaucazia, țarul Nicolae al II-lea a decis reînființarea vicereatului. I.I. Voronțov-Dașkov (1905-1915) și Marele Duce Nicolae Nikolaevici (1915-1917) au fost ultimii doi viceregi caucazieni.

Principalele concluzii ce reies din cuprinsul tezei de doctorat arată că Rusia și-a dorit controlul Caucazului:

a. *pentru apărarea graniței sudice a imperiului în fața oricărei pătrunderi inamice;*

Majoritatea istoricilor ruși din perioada de dinainte de căderea țarismului au afirmat că prezența Rusiei în Caucaz în perioada cuprinsă între 1801-1917 a fost determinată de nevoi de ordin militar, strategic și economic. Aceste considerente au fost confirmate și de documente de arhivă. Pe parcursul secolului al XIX-lea „granițele sudice ale Imperiului Rus s-au modificat pe măsură ce otomanii și perșii se retrăgeau. Extinderea Rusiei imperiale a avut loc uneori de-a lungul ținuturilor cazacilor dintre Marea Caspică și Marea Neagră, alteori prin războaie de cucerire, iar alteori prin achiziții consfințite prin tratate diplomatice”⁷. După războiul cu turcii din 1828 - 1829 extinderea cuceririlor rusești în Caucaz a ajuns la un maxim istoric. Considerentele militar-strategice au prevalat pentru țarii ruși în toate acțiunile politico-militare care au vizat Caucazul. Iakov Gordin, un important istoric rus, a scris într-una din cărțile sale că posesia Caucazului era importantă mai ales după „cucerirea hanatelor Kazan, Astrahan și Crimeea și a teritoriilor din jurul acestora, întrucât era înlăturat un pericol militar-strategic (reprezentat în primul rând de influența otomană din regiune, *n.a.*) și erau eliminate capetele de pod din care invaziile dușmane puteau fi lansate în orice moment în Rusia propriu-zisă”⁸. Istoricul I.V. Borchanikov a menționat și el că:

<<Războaiele Rusiei cu statele vecine din Caucaz au fost de natură

⁷ François Thual, *Le Caucase*, Flammarion, 2001, p. 25.

⁸ I. Gordin, «Поговорим о бурных днях Кавказа...» («Să vorbim despre zilele tulburi ale Caucazului... ») în *Осада Кавказа (Асediul Caucazului)*, p. 5 (în continuare se va cita «Să vorbim despre zilele tulburi ale Caucazului... »).

tradițională și s-au desfășurat, după cum s-a menționat deja, pentru posesia unor frontiere strategice favorabile în Caucaz și dincolo de acesta.>>⁹

După înfrângerea Rusiei în Războiul Crimeii rolul istmului caucazian ca barieră în calea pătrunderii unor posibili inamici spre inima Imperiului Rus a fost reconfirmat. Acest lucru s-a datorat și antagonismelor pronunțate care existau în acel moment între Rusia și câteva puteri occidentale, în special Anglia și Franța¹⁰. Era deci foarte important în mâna cui se afla acest teritoriu. Imperiul Țarist a înțeles acest lucru și a controlat strict Caucazul până la dispariția sa.

b. pentru valorificarea potențialului economic al teritoriilor caucaziene cucerite;

Chiar dacă pentru Imperiul Țarist „poziția Caucazului, învecinat cu Persia Și cu Asia Mică, putea oferi acestuia cele mai excelente mijloace de a stabili relații comerciale profitabile cu Asia de Sud”¹¹, în fapt, de abia la începutul secolului al XX-lea această poziție avantajoasă a început să conteze¹². În fapt obiectivele economice urmărite de Rusia în Caucaz au fost limitate datorită războaielor și acțiunilor militare continue¹³. De altfel,

⁹ I.V. Bocharnikov, *Геополитическая экспансия России на Кавказе в XVI-XX вв (Extinderea geopolitică a Rusiei în Caucaz în secolele XVI-XX)*, material disponibil pe e-journal.ru/time-st1-24.html, consultat în 15 decembrie 2022.

¹⁰ Relațiile tensionate dintre Rusia și Anglia s-au datorat expansiunii țariste în Asia Centrală. Trupele ruse au ajuns în 1875 foarte aproape de India, *perla coroanei britanice*. Londra a considerat această mișcare o amenințare la adresa posesiunilor sale coloniale asiatice. Diferențele dintre cele două mari puteri au fost sensibil atenuate după încheierea unei înțelegeri la 30 august 1907 prin care guvernele rus și britanic și-au împărțit sferile de influență din Asia Centrală și Persia.

¹¹ I. Gordin, *«Să vorbim despre zilele tulburi ale Caucazului ...»*, p. 7.

¹² Legăturile Imperiului Rus cu țările Asiei s-au amplificat mai ales după 1870 când începe „exploatarea petrolului la Baku” (Jean Sellier, André Sellier, *Atlasul popoarelor din Orient*, Editura Niculescu, București, 2007, p. 168). Produsele petroliere au constituit, de altfel, sursa principală a exporturilor rusești către Europa începând cu anul 1900 când „un oleoduct va lega Baku de Batumi (port la Marea Neagră). Baku era atunci principalul producător de petrol din lume” (*Ibidem*).

¹³ Pe lângă războaiele cu turcii și perșii, care au ocupat aproape o jumătate a secolului al XIX-lea, Caucazul a trebuit să suporte lungul război dintre ruși și musulmanii din

istoricul Iakov Gordin a oferit o justificare foarte bună când a spus că „asigurarea flancului și a spatelui armatei ruse în cazul războaielor cu Turcia Și Persia”¹⁴ au fost singurele câștiguri certe aduse de cucerirea Caucazului. Un fapt care mai trebuie menționat este dorința (devenită la un moment dat realitate) a Rusiei imperiale de a socoti Marea Neagră, din punct de vedere economic, o *mare interioară*. După 1880 rușii au folosit preponderent ruta prin Marea Neagră și prin Marea Mediterană pentru a-și exporta mărfurile către Europa de Vest sau restul lumii. Deținerea Caucazului a fost un *atu* în impunerea supremației rusești în bazinul Mării Negre.

c. *pentru afirmarea superiorității militare a Rusiei Țariste în fața inamicilor;*

d. *pentru colonizarea acestui teritoriu și înglobarea definitivă în Imperiul Rus;*

Administrația rusă din Caucaz nu a avut în vedere o cucerire de tip colonial a Caucazului până prin anul 1850. În principiu, această motivație a apărut în faza finală a *războiului caucazian*. Autoritățile țariste au dorit să scape de popoarele care luptaseră cu arma în mână împotriva stăpânirii rusești prin încurajarea plecărilor voluntare sau prin deportări punctuale. Rusia țaristă s-a bazat în mare măsură pe populațiile creștine pentru a-și menține stăpânirea asupra întregului teritoriu al Caucazului (armeni, georgieni, cazaci).

Integrarea georgienilor în marele Imperiu Rus s-a petrecut destul

Daghestan și Cecenia - denumit și *războiul caucazian* - (1829-1859), ruși și cerchezi (1830-1864) și o serie de răscoale locale, dintre care cea mai mare a fost răscoala musulmanilor din Daghestan în 1877-1878. Astfel că, doar o treime din cei peste 100 de ani de de stăpânire a Caucazului a putut fi folosită de administrația rusă pentru exploatarea economică a acestui teritoriu.

¹⁴ I. Gordin, «*Să vorbim despre zilele tulburi ale Caucazului ...*», p. 5.

de rapid. În timpul mandatului de vicerege al lui M.S. Voronțov „armenii și georgienii au fost încurajați să frecventeze școlile rusești și să se alăture administrației locale, unde unii dintre ei au obținut funcții înalte”¹⁵. Pentru georgieni stăpânirea rusă a facilitat o legătură mai strânsă cu Europa. Membrii nobilimii georgiene au abandonat practic orice relație cu Persia și au început să frecventeze universitățile rusești și europene. Guvernul de la Sankt Petersburg era conștient că fără ajutorul georgienilor și al armenilor stăpânirea întregului Caucaz era practic imposibilă. Istoricul I.V. Borchanikov a spus că fără acest ajutor Rusia nu avea altă variantă decât să părăsească Transcaucazia. Acesta a explicat că celelalte popoare caucaziene, majoritar musulmane, s-au opus oricăror încercări de a fi subordonate sau cucerite și nu au colaborat cu autoritățile rusești.

Armenii au fost, de asemenea, un popor credincios Rusiei Țariste. „Mulți voluntari armeni au participat și au fost decorați în războiul ruso-turc din 1828-1829. Un număr mic a servit chiar și în Daghestan (împotriva mișcării muride, *n.a.*)”¹⁶. Istoricul George Bournoutian a menționat că:

*<<Administrația rusă de la Sankt Petersburg i-a văzut pe armeni ca pe niște creștini fără apărare, asupriți de musulmani și care tânjeau după protecția Rusiei. În general, i-a favorizat pe armeni și le-a oferit un tratament preferențial. Rușii i-au considerat pe armeni ca fiind responsabili pentru întărirea credinței creștine în regiune și nu doar acționând ca un factor de descurajare pentru dominația Transcaucaziei de către Persia sau Imperiul Otoman, ci și apărând Georgia și asistând personalul administrativ și militar rus în lupta lor împotriva musulmanilor din Transcaucazia și al muntenilor din Daghestan.>>*¹⁷

Armenii, care erau împrăștiați pe teritorii aflate sub stăpânirea mai

¹⁵ George Bournoutian, *Russia and the Armenians of Transcaucasia 1797-1889: A Documentary Record*, Mazda Publishers, 1998, p. 454.

¹⁶ *Ibidem*, p. 467.

¹⁷ *Ibidem*.

multor state, au văzut pe ruși ca pe niște eliberatori care i-au ajutat să scape de jugul otoman sau persan. Mai trebuie menționat că atât georgienii cât și armenii au rămas în siajul Rusiei până în zilele noastre. După dispariția Imperiului Rus atât Georgia cât și Armenia au făcut parte din U.R.S.S.* până la începutul deceniului nouă al secolului al XX-lea. Chiar și în zilele noastre cele două state au o relație specială cu Federația Rusă, urmașa U.R.S.S.

Cazacii ¹⁸ au fost des folosiți de țarii ruși pentru a împinge popoarele musulmane cât mai spre sud. Aceștia au primit vastele terenuri părăsite de cerchezii din Ciscaucazia, mai ales cele învecinate cu Marea Neagră (în perioada 1850 - 1864). Urmașii cazacilor, în ciuda represiunii din perioada stalinistă, populează și astăzi întinse zone situate la nord de masivul muntos Marele Caucaz.

Prezenta teză de doctorat oferă celor interesați un punct de vedere inedit despre istoria trecută a Caucazului. Imperiul Rus a dispărut dar prezența rusească în Caucaz a rămas puternică. Acest lucru, la care se adaugă conflictele din Transcaucazia, rămășițe ale stăpânirilor țaristă și comunistă, dar și noile provocări care au apărut în bazinul Mării Negre ne arată cât de importantă a devenit cunoașterea trecutului pentru a găsi răspunsuri la provocările viitorului.

*Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste.

¹⁸ „Țarii Rusiei au început să se folosească de acești cazaci la mijlocul secolului al XVII-lea, datorită vastei lor experiențe militare, iar acest lucru avea să devină esențial pentru înaintarea rusă în Caucaz” (Frederic Coene, *The Caucasus - An introduction*, Routledge, 2010, p. 124). Cazacii (care au primit o serie de drepturi și libertăți, *n.a.*) au colonizat și apărât teritoriile rusești nou dobândite. Aceștia „erau creștini devotați și considerau că sarcina lor este să apere pământurile lor dar și ale Rusiei de musulmani” (*Ibidem*).

CUPRINSUL TEZEI de DOCTORAT

Lista figurilor și imaginilor

INTRODUCERE

(Motivația cercetării; Obiectivele cercetării; Metodele de cercetare; prezentarea capitolelor tezei de doctorat)

CAPITOLUL I – Cucerirea militară a Caucazului de către ruși (1801 – 1864)

1. Mică prezentare geografico-etnografică a Caucazului
2. Infiltrarea rușilor în Caucaz și acapararea primelor teritorii (1700-1812)
3. *Corpul Caucazian Separat* în timpul războaielor cu Persia (1826-1828) și Imperiul Otoman (1828-1829). Consolidarea cuceririlor rusești din Caucaz
 - A. Războiul ruso-persan 1826-1828
 - B. Războiul ruso-turc din 1828-1829
4. Rolul *Corpului Caucazian Separat* în timpul Războiului Crimeii (1853-1856)
5. *Războiul caucazian*. Epopeea lui Șamil și terminarea cuceririi Caucazului de către ruși
 - A. Perioada dintre 1763 – 1816
 - B. Perioada lui A.P. Ermolov (1816-1827)
 - C. Perioada primilor conducători religioși: Gazi-Mahomed și Hamza-bey (1829-1834)
 - D. Imamatul lui Șamil (1834-1859)
 - E. Sfârșitul *războiului caucazian*. Înfrângerea ultimelor rezistențe din Caucazul de Vest

CAPITOLUL II - Stăpânirea Caucazului între 1864 – 1900

1. Deportarea unei părți a populației musulmane din Caucaz în perioada 1858-1866
 - A. În Caucazul Nord-Vestic
 - B. În Caucazul Nord-Estic
2. Dezvoltarea economico-socială a provinciilor ruse din Caucaz (1864-1900)
 - A. Organizarea administrativă a Caucazului rusesc (1801-1900)
 - B. Administrarea civilă și militară a Caucazului în a doua parte a secolului al XIX-lea
 - C. Evenimente importante din Caucaz între 1860-1900 (cronologie)
 - D. Provinciile și orașele Caucazului rusesc
3. *Armata Caucaziană* în perioada 1860 – 1900
4. Războiul ruso-otoman din 1877 – 1878 (teatrul de război caucazian)
5. Viceregi și comandanți ai *Armatei Caucaziene* (M.S. Voronțov, A.I. Bariatinski și I.I. Voronțov-Dașkov)

CAPITOLUL III - Ultima perioadă a țarismului în Caucaz (1900 - 1917)

1. Situația Caucazului la începutul secolului al XX-lea
 - A. Mișcările țărănești din 1902-1903
 - B. Revoltele interetnice din 1905
 - C. Evoluția social - economică a Caucazului rusesc în prima parte a secolului al XX-lea
2. Rolul jucat de Imperiul Rus în timpul mișcării constituționale din Persia (1905-1911) – Implicarea administrației ruse din Caucaz
3. Primul Razboi Mondial pe frontul din Caucaz. Luptele și victoriile *Armatei Caucaziene* (1914-1916)

- A. Perioada premergătoare izbucnirii Primului Război Mondial
- B. *Armata Caucaziană* la începutul ostilităților cu Imperiul Otoman
- C. Bătălia de la Sarikamiş (decembrie 1914 – ianuarie 1915)
- D. Anul 1915 pe frontul caucazian
- E. 1916 – Anul marilor victorii din Caucaz

4. Anul revoluționar 1917 în Rusia și sfârșitul stăpânirii țariste în Caucaz

CONCLUZII (Stăpânirea țaristă a Caucazului - un eșec premeditat ?)

Anexe

Hărți

Abrevieri

Glossar

Notă

BIBLIOGRAFIE

BIBLIOGRAFIE selectivă

Surse primare:

- АКАК – *Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией (Acte ale Comisiei Arheografice din Caucaz)*, vol. I-XII, Tipografia viceregelui Caucazului, Tiflis, 1866-1904.
- *Архив Князя Воронцова (Arhiva familiei Voronțov)*, volumele 36-40 apărute între anii 1870-1895.
- *Всеподданнейший отчет за восемь лет управления Кавказом (Raport privind cei opt ani de administrare a Caucazului)*, lucrare redactată la ordinele contelui I.I. Voronțov-Dașkov, viceregele Caucazului, Tipografia Statului, Sankt Petersburg, 1913.

Lucrări generale:

- 1917 - *Разложение армии (1917 - Descompunerea armatei)*, editor: V.L. Goncharov, Editura Vece, Moscova, 2010.
- Ágoston, Gábor; Masters, Bruce, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Facts On File Inc., 2009.
- Akarca, Halit Dünder, *Imperial formations in occupies lands: the russian occupation of ottoman territories during the First World War*, lucrare de disertație, Universitatea Princeton, 2014.
- Allen, William David; Muratoff, Paul, *Caucasian Battlefields, a history of the wars on turco-caucasian border, 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953.
- Almazov, Boris A., *Военная история казачества (Istoria militară a cazacilor)*, Editurile Яуза (Iauza) și Эксмо (Eksmo), Moscova, 2008.
- Amirahmadi, Hooshang, *The Political Economy of Iran under the Qajars society, politics, economics and foreign relations 1796–1926*, I.B. Tauris & Co. Ltd, Londra, 2012.
- Anchabadze, Gheorgi Z., *Абхазия и Кавказская Война 1810-1864 гг. (Abhazia și războiul caucazian 1810-1864)*, curs, Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Abhazia, 2018.
- Anchabadze, Zaza, *European Georgia (Ethnogeopolitics in Caucasus and ethnogenetical history of Europe)*, Tbilisi, 2014.

- Avalov, Zurab D., *Присоединение Грузии к России (Aderarea Georgiei la Imperiul Rus)*, Tipografia A.S. Suvarin, Sankt Petersburg, 1901.
- Baddeley, John. F., *The russian conquest of the Caucasus*, Longmans, Green & Co., Londra, 1908.
- Badem, Candan, *The ottomans and the Crimean War (1853-1856)*, lucrare de doctorat, Universitatea Sabanci, Istanbul, 2007.
- Barry, Quintin, *War in the East – A military history of the russo-turkish war 1877-78*, Helion & Company Ltd., 2012.
- Baumer, Christoph, *History of the Caucasus*, vol. I și II, I.B. Tauris, 2024.
- Baumgart, Winfried, *The Crimean War:1853–1856*, ed. a II-a, Bloomsbury Academic, 2020.
- Beliaev, Nikolai I., *Русско-турецкая война 1877-1878 гг. (Războiul ruso-turc din 1877-1878)*, Editura Ministerului Apărării al U.R.S.S, Moscova, 1956.
- Beliaevski, N.N., *Утверждение русского владычества на Кавказе (Instaurarea dominației rusești în Caucaz)*, 4 volume, Tipografiile Ia. I. Liberman și cea a Districtului Militar Caucazian, Tiflis, 1901-1908.
- Berkok, Ismail, *Tarihte Kavkasya (Din istoria Caucazului)*, Istanbul Matbaasi, 1958.
- Bilev, G., *Хроника кавказских войск (Cronica trupelor caucaziene - pentru perioada 1895-1908)*, Tipografia Districtului Militar Caucazian, Tiflis, 1908.
- Bocharnikov, Igor V., *Кавказская политика России в X-XX веках (Politica Rusiei în Caucaz în secolele X-XX)*, Editura Ekon-Inform, Moscova, 2013.
- Bogdan, Morar, *Un front uitat - Războiul ruso-turc din Caucaz (1914-1917)*, Editura Cartea Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2021.
- Bourde, Paul, *Russes et turcs: la guerre d'Orient*, vol. I, Librairie de la Société Anonyme de Publications Périodiques, Paris, 1878.
- Bournoutian, George, *A concise history of the armenian people*, Mazda Publishers Inc., California, 2006.
- Bournoutian, George, *From the Kur to the Aras - A Military History of Russia's Move into the South Caucasus and the First Russo-Iranian War, 1801–1813*, Brill - Leiden, 2021.
- Bournoutian, George, *Russia and the Armenians of Transcaucasia 1797-1889: A Documentary Record*, Mazda Publishers Inc., 1998.

- *Campagnes des russes dans la Turquie d'Europe en 1828 et 1829*, de colonel Moltke tradusă în franceză de A. Demmler, Imprimeria de Cosse și J. Dumaine, Paris, 1854.
- Cantacuzino-Speranski, Mihail S., *Сага о Кантакузиных-Сперанских* (*Saga familiei Cantacuzino-Speranski*), Studio TRITE - Arhiva rusă, Moscova, 2004.
- *Caucasia*, publicată de H.M. Stationery Office (sub nr. 54), Londra, 1920.
- Cekmarev, Victor I., *Атлас сражений XIX века* (*Atlasul bătăliilor din secolul al XIX-lea*), volumele XIV-XV și XVII-XVIII, Tipografia V. Berezovski, Sankt Petersburg, 1894-1899.
- Cerniavski, Ivan S., *Кавказ в течение 25-летнего царствования государя императора Александра II. 1855-1880* (*Caucazul în timpul domniei de 25 de ani a împăratului Alexandru al II-lea. 1855-1880*), Tipografia Ministerului de Război, Sankt Petersburg, 1898.
- Clément, G., *Campagne turco-russe de 1877-1878*, Editura Henri Charles-Lavauzelle, Paris, 1906.
- Coene, Frederik, *The Caucasus - An Introduction*, Editura Routledge (Taylor & Francis Group), 2010.
- de Waal, Thomas, *The Caucasus - An Introduction*, Oxford University Press, 2019.
- Dubrovin, Nikolai F., *История войны и владычества Русских на Кавказе* (*Istoria războiului și cuceririi Caucazului de către Rusia*), vol. IV, Tipografia I.N. Skorohodov, Sankt Petersburg, 1886.
- Ekrem, Mehmet Ali, *Atatürk*, Editura Politică, București, 1969.
- Erickson, Edward J., *Ordered to die, a history of the Ottoman Army in the First World War*, Greenwood Publishing, Westport, 2001.
- Esadze, Semion S., *Покорение Западного Кавказа и окончание Кавказской войны* (*Cucerirea Caucazului de vest și sfârșitul războiului caucazian*), Editura MEOTI, Maikop, 1993 (reeditare).
- Fadeev, Anatoli V., *Россия и Кавказ первой трети XIX в.* (*Rusia și Caucazul în prima treime a secolului al XIX-lea*), Editura Academiei de Științe a U.R.S.S., Moscova, 1961.
- Fadeev, Rotislav A., *Государственный порядок. Россия и Кавказ* (*Ordin de stat. Rusia și Caucaz*), Editura Institutului de Cecetare a Civilizației Ruse, Moscova, 2010.
- Ford, Roger, *Eden To Armageddon: World War I in The Middle East*, Pegasus Books Llc., 2010.
- Forsyth, James, *The Caucasus: a history*, Cambridge University Press, 2013.

- Gammer, Moshe, *Muslim Resistance to the Tsar - Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, Frank Cass & Co. Ltd., Londra, 1994.
- Geirot, Alexandr Fedorovici, *Описание восточной войны 1853-1856 (Descrierea războiului estic)*, Tipografia Eduard Goppe, Sankt Petersburg, 1872.
- gen.-maior Markov, *История конницы (Istoria cavaleriei)*, vol. IV, partea a III-a, Tipografia F.S. Muraviev, Tver, 1894.
- Gizetti, Anton L., *Сборник сведений о потерях Кавказских войск во время войн Кавказско-горской, персидских, турецких и в Закаспийском крае. 1801-1885 гг. (Culegere de informații despre pierderile trupelor caucaziene în timpul războaielor din Munții Caucaz cu persanii, turcii și din regiunea transcaspică între 1801-1885)*, Tipografia Ia. I. Liberman, Tiflis, 1901.
- Gizzetti, Anton L., *Хроника кавказских войск (Cronica trupelor caucaziene)*, Tipografia Cancelariei Departamentului Civil din Caucaz, Tiflis, 1896.
- Gordin, Iakov, *Зачем России нужен был Кавказ? Иллюзии и реальность (De ce a avut nevoie Rusia de Caucaz? Iluzii și realități)*, carte editată de ziarul *Звезда (Steaua)*, Sankt Petersburg, 2008.
- Gordin, Iakov, *Кавказ: земля и кровь - Россия в Кавказской войне XIX века (Caucazul: pământ și sânge - Rusia în războiul caucazian din secolul al XIX-lea)*, editată de revista *Звезда (Steaua)*, Sankt Petersburg, 2000.
- Gordin, Iakov, *Кавказская Атлантида. 300 лет войны (Atlantida caucaziană. 300 de ani de război)*, Editura Vremea, Moscova, 2014.
- Gutmeyr, Dominik, *Borderlands Orientalism or How the Savage Lost his Nobility The Russian Perception of the Caucasus between 1817 and 1878*, în *Studies on South East Europe*, vol. XIX, LIT Verlag GmbH, Viena, 2017.
- Hachapuridze, G.V., *Истории Грузии первой половины XIX века (Istoria Georgiei în prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, Editura Zorii Estului, Tbilisi, 1950.
- Hosking, Geoffrey, *Rusia-popor și imperiu 1552-1917*, Editura Polirom, Iași, 2001.
- Hozier, H.M., *The Russo-Turkish War*, vol. II, William Mackenzie, Londra, 1878.
- Isarlov, Raphaël, *Histoire de Géorgie*, Librairie de Charles Noblet, Paris, 1900.

- Ismail-Zade, Dilyara , *И. И. Воронцов-Дашков. Кавказский наместник (I.I. Voronțov-Dașkov – viceregele Caucazului)*, Editura Tsentrpoligraf, Moscova, 2005.
- Jersild, Austin, *Orientalism and empire: North Caucasus mountain peoples and the Georgian frontier, 1845-1917*, McGill-Queen's University Press, Montreal, 2002.
- Karam, Patrick; Mourgues, Thibaut, *Les guerres du Caucase: des tsars à la Tchétchénie*, Perin, Paris, 1995.
- Karpovich, Michael, *Imperial Russia, 1801-1917*, Henry Holt & Co., New York, 1946.
- Keçeci, Serkan, *The Grand Strategy of the Russian Empire in the Caucasus against its southern rivals (1821-1833)*, lucrare de doctorat, The London School of Economics and Political Science, 2016.
- Kersnovski, Anton A., *История Русской Армии (Istoria armatei ruse)*, vol. II-IV, Editura Голос (Glasul), Moscova, 1993-1994.
- King, Charles, *The ghost of freedom: a history of the Caucasus*, Oxford University Press, 2008.
- Kireev, N.G., *История Турции XX век (Istoria Turciei în secolul al XX-lea)*, Editura I.V. RAN - Kraft+, Moscova, 2007.
- Kişmişev, S.O., *Война в Турецкой Армении 1877-1878 гг. (Războiul din Armenia turcă 1877-1878)*, Tipografia Ministerului de Război, Sankt Petersburg, 1884.
- Kolenkovski, A., *Маневренный период первой мировой империалистической войны 1914 г. (Perioada de început a războiului imperialist mondial din 1914)*, Editura Militară a U.R.S.S., 1940.
- Korsun, Nikolai G., *Алашкертская и Хамаданская операция на Кавказском фронте мировой войны в 1915 году (Operațiile Alașkert și Hamadan din 1915 de pe Frontul Caucazian)*, Editura Militară a U.R.S.S., 1940.
- Korsun, Nikolai G., *Первая мировая война на Кавказском фронте. Оперативно-стратегический очерк (Primul război mondial pe Frontul Caucazian 1914-1917, Schiță strategică și operațională)*, Editura Militară a U.R.S.S., 1946.
- Korsun, Nikolai G., *Сарыкамьшская операция (Operația Sarikamiş de pe Frontul Caucazian)*, Editura Comisariatului Apărării al U.R.S.S., Moscova, 1937.
- Korsun, Nikolai G., *Эрзерумская операция (Operația Erzurum)*, Editura Comisariatului Apărării al U.R.S.S., Moscova, 1938.
- Krivopalov, Alexei A., *Паскевич и русская стратегия в 1848-1856 гг. (Feldmareșalul I.F. Paskevici și strategia rusă între 1848-1856)*,

lucrare de doctorat, Universitatea de Stat din Moscova M.V. Lomonosov, Facultatea de Istorie, 2013.

- Krugov, Alexei I.; Necitailov, Maxim V., *Вооруженные силы имамата горцев Северного Кавказа 1829-1859 гг. (Forțele armate ale imamului muntenilor din Caucazul de Nord 1829-1859)*, Editura - Fondul «Русские Витязи», Moscova, 2016.

- Krugov, Alexei I.; Necitailov, Maxim V., *Персидская армия в войнах с Россией. 1796-1828 гг. (Armata persană în războaiele cu Rusia. 1796-1828)*, Editura - Fondul «Русские Витязи», Moscova, 2016.

- Kulikov, Anatoli; Runov, Valentin, *Все кавказские войны России (Toate războaiele caucaziene ale Rusiei)*, Editura Eksmo, Moscova, 2013.

- Lapin, Vladimir V., *Русская армия в войне на Кавказе (Armata rusă în războiul din Caucaz)*, Editura Casa Europeană, Sankt Petersburg, 2008.

- Lapinski, Teofil, *Горцы Кавказа и их освободительная борьба против русских (Popoarele de la munte din Caucaz și lupta lor pentru libertate împotriva rușilor)*, Editura M. și V. Kotliarov, Nalcik, 2021.

- Laținski, Alexandr S., *Хронология русской военной истории. Хронологический указатель войн, сражений и дел, в которых участвовали русские войска от Петра I до новейшего времени (Cronologia istoriei militare ruse, Indexul cronologic al războaielor, bătăliilor și faptelor la care au participat trupele ruse de la Petru I până în timpurile moderne)*, Tipografia Departamentului Administrației de Stat, Sankt Petersburg, 1891.

- Maslovski, Evgheni V., *Мировая война на Кавказском фронте 1914-1917 г., Стратегический очерк (Războiul mondial pe Frontul Caucazian 1914-1917, Schiță strategică)*, Editura Renașterea, Paris, 1933.

- Montheit, William, *Kars and Erzeroum – with the campaigns of prince Paskiewitch in 1828 and 1829*, Longman, Brown, Green and Longmans, Londra, 1856.

- Muraviev, Nikolai N., *Война за Кавказом в 1855 г. (Războiul din Caucaz în 1855)*, tomurile I și II, Tipografia Общественная польза (Beneficiul public), Sankt Petersburg, 1877.

- Ollier, Edmund, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*, vol. I și II, Cassell & Company Ltd., Londra, 1897.

- Perović, Jeronim, *From Conquest to Deportation - The North Caucasus under Russian Rule*, Oxford University Press, 2018.

- Pokrovski, Nikolai I., *Кавказские войны и имамат Шамиля (Războaiele caucaziene și imamatul lui Șamil)*, Editura Rospen, Moscova, 2000.

- Potto, Vasili A., *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях (Războiul caucazian în eseuri, episoade, legende și biografii alese)*, Sankt Petersburg-Tiflis, 1887-1890.
- Potto, Vasili A., *Поход русских войск в Персию в 1828 г. (Campania armatei ruse în Persia în anul 1828)*, Tipografia V.A. Berezov, Sankt Petersburg, 1900.
- Price, M. Philips, *War & revolution in Asiatic Russia*, George Allen & Unwin Ltd., Londra, 1918.
- Rayfield, Donald, *Edge of empires – A history of Georgia*, Reaktion Books Ltd., Londra, 2012.
- Reynolds, Michael A., *Shattering empires : the clash and collapse of the Ottoman and Russian empires, 1908–1918*, Cambridge University Press, New York, 2011.
- Rhineland, Anthony R.H., *Prince Michael Vorontsov - Viceroy to the Tsar*, McGill-Queen's University Press, 1990.
- Richmond, Walter, *The Circassian genocide*, Rutgers University Press, 2013.
- Robinson, Paul, *Grand Duke Nikolai Nikolaevich : Supreme Commander of the Russian Army*, Northern Illinois University Press, 2014.
- Romanovski, Dimitri I., *Кавказ и Кавказская война. Публичные лекции (Caucazul și Războiul Caucazian. Prelegeri publice)*, Tipografia Parteneriat Public, Sankt Petersburg, 1860.
- Rostunov, Ivan I., *Русско-турецкая война 1877-1878 гг. (Războiul ruso-turc din 1877-1878)*, Editura Ministerului Apărării al U.R.S.S., Moscova, 1977.
- Russell, Frank S., *Russian Wars with Turkey*, Henry S. King & Co., Londra, 1877.
- Sandwith, Humphry, *A Narrative of the Siege of Kars*, John Murray, Londra, 1856.
- Schem, Alexander J., *The war in the East. An illustrated history of the conflict between Russia and Turkey with a review of the Eastern question*, H.S. Goodspeed & Co., New York, 1878.
- Schneider, Vladimir G., *Россия и Северный Кавказ в дореволюционный период: особенности интеграционных процессов (Rusia și Cazcazul de Nord în perioada prerevoluționară: Caracteristicile proceselor de integrare)*, Editura Soyuz, Moscova, 2005.
- Sellier, Jean, Sellier, André, *Atlasul popoarelor din Orient*, Editura Niculescu, București, 2006.
- Seton-Watson, Hugh, *The Russian Empire 1801-1917*, Oxford University Press, 1967.

- Smirnov, Nikolai A., *Политика России на Кавказе в XVI–XIX веках (Politica Rusiei în Caucaz în secolele XVI-XIX)*, Editura pentru Literatură Social-Economică, Moscova, 1958.
- Stăncescu, Ioan, *Caucazul ... oameni, fapte, locuri ...*, Editura Albatros, București, 1978.
- Sterneggs, Johann v., general-major, *Schlachten-Atlas des XIX Jahrhunderts: Der Russisch-Turkische Krieg 1828-29 in Europa und Asien*, P. Bäuerle, Leipzig, 1895.
- Steveni, W. Barnes, *The russian army from within*, George H. Doran Company, New York, 1914.
- Șerbatov, Alexandr P., *Генераль-фельдмаршал князь Паскевичъ. Его жизнь и деятельность (Generalul-feldmareșal Paskevici, viața și activitatea lui)*, Editura V.A. Berezov, Sankt Petersburg, 1890, vol. II, 1890.
- Șirokorad, Alexandr B., *Россия - Англия: неизвестная война (Rusia - Anglia: Războiul necunoscut, 1857-1907)*, Editura AST, Moscova, 2003.
- Șișov, Alexei V., *Полководцы кавказских войн (Comandanții războaielor caucaziene)*, Editura Tsentrpoligraf, Moscova, 2001.
- Șișov, Alexei V., *Схватка за Кавказ: XVI-XXI века (Lupta pentru Caucaz: secolele XVI-XXI)*, Editura Vece, Moscova, 2007.
- Șișov, Alexei V., *Юденич – генерал суворовской школы (Iudenici – general al școlii lui Suvorov)*, Editura Vece, Moscova, 2004.
- Tarlé, Evgheni V., *Крымская война (Războiul Crimeii)*, vol. I și II, Editura Forțelor Navale ale U.R.S.S., 1941-1943.
- Thual, François, *Le Caucase*, Flammarion, 2001.
- Tyrrell, Henry, *The History of the war with Russia*, vol. III, The London Printing and Publishing Company, 1858.
- Ușakov, Nikolai I., *История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах (Istoria războiului din Turcia asiatică între 1828 și 1829)*, vol. I și II, Tipografia Eduard Praț & Co., Sankt Petersburg, 1836.
- Uyar, Mesut; Erickson, Edward J., *A military history of the Ottomans, from Osman to Atatürk*, ABC-CLIO Llc, Santa Barbara, California, 2009.
- Velichko, Vasili L., *Caucasus russian affairs and intertribal problems*, Editura Vatan, Baku, 2007.
- Ware, Robert Bruce; Kisriev, Enver, *Daghestan: Russian hegemony and Islamic resistance in the North Caucasus*, M.E. Sharpe Inc., New York, 2010.

- Werth, Nicolas, *Istoria Uniunii Sovietice de la Lenin la Stalin*, Editura Corint, București, 2004.
- Williams, Charles, *The Armenian Campaign - A diary of the campaign of 1877 in Armenia and Koordistan*, C. Kegan Paul & Co., Londra, 1878.
- Zaioncikovski, Andrei M., *Восточная война 1853—1856 (Războiul estic)*, vol. I și II, Editura Poligon, Sankt-Peterburg, 2002.
- Zaioncikovski, Andrei M., *Первая мировая война 1914—1918 гг. (Primul război mondial 1914-1918)*, Editura Poligon, Sankt Petersburg, 2002.
- Zalesski, Konstantin A., *Кто был кто в Первой мировой войне (Cine au fost comandanții din Primul Război Mondial)*, Editura Astrel-AST, Moscova, 2003.
- Zisserman, Arnold L., *Фельдмаршал князь Александр Иванович Барятинский. 1815-1879 (Feldmareșalul prinț Alexandru Ivanovici Variatinski. 1815-1879)*, vol. II și III, Tipografia Universității Imperiale din Moscova, 1890 – 1891.
- Zvegintov, Vladimir V., *Русская армия 1801-1881 (Armata rusă între 1801-1881)*, manuscris dactilografiat în 6 volume, Paris, 1973.
- *Весь Кавказъ (Întregul Caucaz), Иллюстрированный Справилу Литературный Сборникъ (Jurnal literar ilustrat)*, nr. 1, Tipografia Comunității Georgiene, Tiflis, 1903.
- *Вооруженные Силы России В Первой Мировой Войне 1914—1917 (Forțele armate ruse în Primul Război Mondial 1914-1917)*, vol. I și II, Editura Megapolis, Moscova, 2014.
- *Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении (Rusia pitorească: Patria noastră, semnificația ei teritorială, istorică, socială, economică și cotidiană)*, vol. IX – Caucazul, sub redacția generală a lui Piotr P. Semenov, Tipografia lui M.O. Wolf, Sankt Petersburg, 1883.
- *Западный Кавказ в первой половине XIX века (Caucazul de Vest în prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, pe baza materialelor istoricilor F.Ia. Lisovski și V.L. Churkin, Institutul de Studii Orientale, Academia Rusă de Științe, Moscova, 2019.
- *Записки А.П. Ермолова 1798-1826 гг. (Memoriile lui A.P. Ermolov 1798-1826)*, editor B.A. Fedorov, Editura Высшая Школа, Moscova, 1991.
- *Иллюстрированная хроника войны 1877 - 1878 гг. (Cronica ilustrată a războiului din 1877-1878)*, nr. 70 (vol. II, nr. 20), Tipografia E. Goppe, Sankt Petersburg, 1878.

- *История народов Северного Кавказа (конец XVIII в. – 1917 г.)*
- *Istoria popoarelor din Caucazul de Nord (sfârșitul secolului al XVIII-lea - 1917)*, vol. al II-lea, editor responsabil de carte: A.L. Narochnițki, Editura Nauka, Moscova, 1988.
- *Покоренный Кавказъ (Cucerirea Caucazului)*, lucrare coordonată de Alvin A. Kaspari, apărută în anul 1904 sub patronajul revistei *Родина* (Rodina).
- *Что сделала для Кавказа Россия под скипетром Дома Романовых: к 300-летию юбилею Дома Романовых (Ce a făcut Rusia pentru Caucaz sub sceptrul Casei Romanov: la aniversarea a 300 de ani a Casei Romanov)*, Типография Канцелярии вicerегelui Caucazului, Tiflis, 1913.
- *Шамиль: Иллюстрированная энциклопедия (Şamil – Enciclopedia ilustrată)*, redactor principal: Ş.M. Kaziev, Editura *Эхо Кавказа* (Ecol Caucazului), Moscova, 1997.

Articole:

- Adzinova, Zarema Yurievna, *Северо-Западный Кавказ в контексте геополитических интересов противоборствующих держав в первой трети XIX в.* (Caucazul de nord-vest în contextul intereselor geopolitice ale puterilor europene în prima treime a secolului al XIX-lea), în *Buletinul Universității Tehnologice de Stat din Maykop*, nr. 1, 2017, pp. 11-17.
- Aidievici, Gapurov Şahrudin; Humidovici, Akaev V.; Cernous, Viktor C., *Кавказская политика России в начале XIX века: император и наместники (Politica caucaziană a Rusiei la începutul secolului al XIX-lea: Țarul și comandanții-șefi din Caucaz)*, în revista *Научная мысль Кавказа (Gândirea științifică a Caucazului)*, vol. 2, nr. 82, 2015, pp. 79-88.
- Alizade, Zahida, *Czarist national-colonial policy in the central Caucasus*, în *The Caucasus and Globalization*, vol. I, nr. 5, 2007, pp. 136-143.
- Alizade, Zakhida, *Political relations between Azerbaidjan and Armenia in 1917-1918*, în *The Caucasus & Globalization*, vol. II, nr. 2, 2008, pp. 151-157.
- Allen, William David, *The Caucasian Bordeland*, în *The Geographical Journal*, vol. 99, nr. 5-6 (mai – iunie 1942), pp. 225-237.
- Andreev, A.P., *Восстание в Дагестане в 1877 г. (Răscoala din Daghestan din 1877)*, în *Исторический Вестник (Mesagerul Istoric)*, vol. XCIV, nr. 11 din 1903, pp. 546-553.

- Andrianov, P.M., *Русско-Турецкая война 1806–12 гг. (Războiul ruso-turc 1806-1812)*, în *История русской армии, 1812–1864 гг. (Istoria armatei ruse între anii 1812 și 1864)*, vol. II, Editura Poligon, Sankt Petersburg, 2003, pp. 269-305.
- Andrianov, P.M., *Русско-турецкая война 1828–1829 гг. (Războiul ruso-turc 1828-1829)*, în *История русской армии, 1812–1864 гг. (Istoria armatei ruse între anii 1812 și 1864)*, vol. II, Editura Poligon, Sankt Petersburg, 2003, pp. 373-441.
- Aslanov, Aydin, *The Caucasus in the geopolitical struggle: 200 years ago russian troops captured Baku*, în *The Caucasus & Globalization*, vol. 1, nr. 2, 2007, pp. 119-128.
- Baumann, Robert F., *Russian Subjugation of the Central Caucasus: The War Against the Mountaineers*, în *Russian-Soviet unconventional wars in the Caucasus, Central Asia, and, Afghanistan*, Leavenworth papers; no. 20, Washington, 1993, pp. 1-47.
- Berje, Adolf P., *Выселение горцев с Кавказа 1858-1865 (Evacuarea popoarelor de la munte din Caucaz între 1858 -1865)*, părțile I - IX, în *Русская старина (Rusia veche)* nr. 1, 2 și 10 din 1882.
- Bigaev, Nikolai A., *Последние наместники Кавказа (в свете личных воспоминаний) 1902—1917 (Ultimii viceregi ai Caucazului - în lumina amintirilor personale)*, în *Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII-XX вв.: Альманах (Arhivele rusești: Istoria patriei în dovezi și documente din secolele XVIII-XX)*, vol. XII, pp. 402-449.
- Bobrovnikov, V.O., *Юг России в проектах имперской интеграции: военно-народное управление на Кавказе - 1860-1917 гг. (Sudul Rusiei în proiectele de integrare imperială: administrația militar-populară în Caucaz - 1860-1917)*, în *Историко-культурное наследие Юга России (Patrimoniul istoric și cultural al Rusiei de Sud.)*, Societatea Științifică de Studii Caucaziene – *Lumea Cărții*, Moscova, 2015, pp. 114-139.
- Bogdan, Morar, *Битва de la Elisavetpol (13/ 25 septembrie 1826) sau cum a fost obligată Persia să cedeze ultimele sale teritorii din Caucaz*, în revista *Evenimentul Istoric*, nr. 48 din 25 februarie 2022, pp. 56-59.
- Bogdan, Morar, *Cum au reușit turcii și germanii să atragă Rusia în Primul Război Mondial*, în revista *Evenimentul Istoric*, nr. 41 din 30 iulie 2021, pp. 90-93.
- Bogdan, Morar, *Рушii, înfrânți de цеченii din Dargo – încercarea ratată de a-l supune pe имамul Шамил*, în revista *Evenimentul Istoric*, nr. 49 din 25 martie 2022, pp. 62-64.

- Bogdan, Morar, *Cum a căzut fortăreața Erzurum cu 5 minute întârziere*, în revista *Magazin Istoric*, nr. 9(654) din septembrie 2021, pp. 58-62.

- Cernețov, A.S.; Gudeva, V.N., *Влияние революции 1905-1907 гг. в России на Турцию, Иран и Китай (по донесениям российских дипломатических и консульских представителей)* - *Influența revoluției rusești din 1905-1907 în Turcia, Iran și China* (conform rapoartelor reprezentanților diplomatici și consulari ruși), în revista *Новая и Новейшая История (Istorie Modernă și Contemporană)*, nr. 4 din 1976, pp. 141-150.

- Cherkasov, Aleksandr A.; Ivanțov, Vladimir G.; Smigel, Michal; Molchanova, Violeta S., *Потери Русской армии во время Кавказской войны (1801–1864 гг.): историко-статистическое исследование* (*Pierderile armatei ruse în timpul războiului pentru Caucaz (1801-1864)*, Cercetare istorică și statistică), în *Bylye Gody*, vol. 43, nr. 1, 2017, pp. 68-85.

- Darabadi, Parvin, *The Caucasus and the Caspian in the geopolitical context of the 18th-early 19th centuries*, în *The Caucasus and Globalization*, vol. 2, nr. 4, 2008, pp. 128-140.

- Drozdov, I., *Последняя борьба еъ горцами на западномъ Кавказъ (Ultima luptă cu montanii din Caucazul de Vest)*, în *Кавказский Сборникъ (Colecția caucaziană)*, vol. II, Tipografia Districtului Militar Caucasian, Tiflis, 1877, pp. 387-457.

- Gammer, Moshe, *Proconsul of the Caucasus: a re-examination of Yermolov*, în revista *Social Evolution & History*, vol. 2, nr. 1, martie 2003, pp. 177-194.

- Gorceakov, N., *Экспедиция въ Дарго - 1845 г. (Expediția de la Dargo din 1845)* în *Кавказский Сборникъ (Colecția Caucaziană)*, vol. II, Tipografia Districtului Militar Caucasian, Tiflis, 1877, pp. 117-141.

- Gorșman, A., *Ivan Fedorovici Paskevici*, în *ENI*, vol. VII, 1996, pp. 509-510.

- Gregoryan, Z., *Военные походы русской армии по присоединению Восточной Армении к России* (*Campaniile militare ale armatei ruse pentru anexarea Armeniei de Est*), în *Buletinul Academiei de Științe a R.S.S. Armene*, nr. 2 din 1951, pp. 23-73.

- Grigorievna, Kudaeva Svetlana, *Процесс инкорпорации Северо-Западного Кавказа в состав Российской Империи - конец XVIII-XIX вв., краткий хронологический очерк* (*Procesul de încorporare a Caucazului de nord-vest în Imperiul Rus - sfârșitul secolelor XVIII-XIX, o scurtă schiță cronologică*), în *Buletinul Universității Tehnologice de Stat din Maykop*, nr. 3, 2016, pp. 36-43.

- Guseinov, Medjid Ş., *Создание царизмом Кавказского наместничества 1845-1846 гг. (Crearea viceregenței caucaziene de către țară 1845-1846)*, în *Jurnalul Universității de Stat din Daghestan*, vol. XXXII, seria II, 2017, pp. 14-21.
- Ianchenko, Denis G.; Shorokhov, Vladimir A., *The caucasian policy of the imperial branches of power during the first Russian Revolution*, în *Buletinul Universității de Stat din Sankt Peterburg*, secția Istorie, vol. 62, nr. 4, 2017, pp. 674-692.
- Ilinca, Dragoș, *The Caucasus Front in the Russo-Turkish War of 1877-78*, în *Revista de Istorie Militară* nr. 1-2 din 2022, pp. 65-75.
- Karataev, Vladimir B.; Belialova, Asiya M.; Artemova, Svetlana F.; Yakuşev, Alexander N., *Комбатант Кавказской армии (1801–1864 гг.): Униформа, Снаряжение, Традиции (Luptătorul din armata caucaziană (între anii 1801–1864): Uniforma, Echipamentul, Tradițiile)* în revista *Bylye Gody*, vol. 45, nr. 3, 2017, pp. 847-852.
- Keşeva, Z.M., *Поход имама Шамиля в Кабарду в 1846 г. в контексте военно-политической ситуации в Центральном Предкавказье в 30-40-е гг. XIX в. (Marșul imamului Şamil spre Kabarda în 1846 în contextul situației politico-militare din zona centrală a Caucazului în anii 1830-40 ai veacului al XIX-lea)*, în *KV*, pp. 101-116.
- Kobakhidze, E.I., *Главногоначальствующий гражданской частью на Кавказе С.А. Шереметев и его «Всеподданнейшая записка» (Guvernatorul Caucazului S.A. Şeremetiev și «Nota» sa privitoare la problemele provinciilor caucaziene)*, în *Известия СОИГСИ (Izvestia SOIGSI)*, vol. 16, nr. 55, 2015, pp. 119-130.
- Kobro, Georgi, *Как обменяли Карс на Севастополь (Cum a fost schimbat Kars cu Sevastopol - Evoluțiile militare din Transcaucasia și rezultatele acestora)*, în revista *Родина (Rodina)* nr. 3-4 din 1995, pp. 95-97.
- Kuzneţov, N., *Дагестан (Daghestan)*, în *ESBE*, vol. X (1893), pp. 26-32.
- Kuzneţov, Oleg, *The Treaty of Gulistan: 200 years after (the Russo-Persian war of 1804-1813 and the Treaty of Gulistan in the context of its 200th anniversary)*, în *The Caucasus & Globalization*, vol. 7, nr. 3-4, 2013, pp. 141-156.
- Lavinţev, A.I., *Алексей Петрович Ермолов и его дело (Alexei Petrovici Ermolov și timpul său)*, în *Покоренный Кавказъ (Cucerirea Caucazului)*, Editura SNEG, Piatigorsk, 2010, pp. 325-340.
- Lavinţev, A.I., *Начало борьбы с мюридизмом (Începutul luptei împotriva muridismului)*, în *Покоренный Кавказъ (Cucerirea Caucazului)*, Editura SNEG, Piatigorsk, 2010, pp. 401-430.

- Lavințev, A.I., *Предкавказье, Кавказ, Закавказье (Ciscaucazia, Caucaz, Transcaucazia)*, în *Покоренный Кавказъ (Cucerirea Caucazului)*, Editura SNEG, Piatigorsk, 2010, pp. 6-24.
- Lavrov, A.I., *За Кавказ - на персов и турок (În Caucaz – de la perși la turci)*, în *Покоренный Кавказъ (Cucerirea Caucazului)*, Editura SNEG, Piatigorsk, 2010, pp. 371-400.
- Le Donne, John P., *La réforme de 1883 au Caucase (Un exemple d'administration régionale russe)*, în: *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 8, nr. 1, ian.-iun. 1967, pp. 21-35.
- Lisițina, G.G., *Поход гр. М. С. Воронцова в резиденцию Шамиля Дарго и „сухарная экспедиция” (1845 год) - Campania viceregelui M. S. Voronțov la reședința lui Șamil de la Dargo și „expediția foamei” (1845) în lucrarea lui Iakov Gordin, Кавказ: земля и кровь - Россия в Кавказской войне XIX века (Caucazul: pământ și sânge - Rusia în războiul caucazian din secolul al XIX-lea)*, editată de revista *Звезда (Steaua)*, Sankt Petersburg, 2000, pp. 347-360.
- Majerczak, R., *Le Mouridisme*, în *Revue du Monde Musulman*, vol. XX, septembrie 1912, pp. 161-241.
- Makedonov, L.V., Voikov, A., *Черноморская губерния (Oblastul Mării Negre)*, în *ESBE*, vol. XXXVIIIa (1903), pp. 648-658.
- Masalski, V.I., *Елизаветпольская губерния (Gubernia Elisavetpol)* în *ESBE*, vol. XIa (1894), pp. 618-621.
- Masalski, V.I., *Кавказский край (Ținutul caucazian)* în *ESBE*, vol. XIIIa din 1894, pp. 818-849.
- Masalski, V.I., *Кутаисская губерния (Gubernia Kutaisi)* în *ESBE*, vol. XVII (1896), pp. 129-135.
- Ovsianikov, Dimitri V., *К вопросу о походе имама Шамиля в Кабарду 1846 г. (Câteva note despre campania imamului Șamil în Kabarda în anul 1846)*, în revista *Bylye Gody*, vol. 493, nr. 3, 2018, pp. 1092-1100.
- Pahomov, D.A., *Кавказские горцы и газават (Popoarele de la munte din Caucaz și ghazawatul)*, în *Покоренный Кавказъ (Cucerirea Caucazului)*, Editura SNEG, Piatigorsk, 2010, pp. 341-370.
- Pașcenko, Irina; Urusadze, Amiran, *The Caucasian War of the 19th century: Civilizational conflict and its functional specifics* în *The Caucasus & Globalization*, vol. VI, nr. 4, 2012, pp. 87-94.
- Пороп, A.L., *Англо-Русское соперничество в Персии в 1890-1906 гг. (Rivalitatea anglo-rusă în Persia în 1890-1906)*, în revista *Красный Архив (Arhiva Roșie)*, vol. 1, nr. 56, 1933, pp. 33-64.

- Пороф, A.L., *Царская Россия и Персия в эпоху русско-японской войны (Rusia țaristă și Persia în timpul războiului ruso-japonez)*, în revista *Красный Архив (Arhiva Roșie)*, vol. 4, nr. 53, 1932, pp. 3-37.
- Пороф, V.V., *Император Александр II: [...] дело полного завоевания Кавказа близко уже к окончанию (Țarul Alexandru al II-lea: [...] cucerirea completă a Caucazului este aproape de sfârșit)*, în *Военно-Исторический Журнал (Revista de Istorie Militară)*, nr. 6 din 1995, pp. 71-78.
- Rhineland, Anthony L.H., *Russia's Imperial Policy: The Administration of the Caucasus in the First Half of the Nineteenth Century*, în *Canadian Slavonic Papers*, vol. 17, nr. 2-3, 1975, pp. 218-235.
- Rhineland, Anthony R.H., *The creation of a Caucasian Viceregency*, în *The Slavonic and East Europe Review*, vol. LIX, nr. 1, 1981, pp. 15-40.
- Safarov, Rafik, *Ethnoterritorial changes in the Caucasus in the 19th and 20th centuries*, în *The Caucasus and Globalisation*, vol. 6, nr. 4, 2012, pp. 115-125.
- Selivanov, A.F., Dinnik, N.Ia., *Кубанская область (Oblastul Kuban) în Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона (Dicționarul enciclopedic al lui Brockhaus și Efron)*, vol. XVIa (1895), pp. 915-921.
- Sidorova, Maria V., *Несколько документов о проблеме Кавказа (Câteva documente despre problemele Caucazului)*, în *Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII—XX вв.: Альманах (Arhivele rusești: Istoria patriei în dovezi și documente din secolele XVIII-XX)*, vol. XII, pp. 374-449.
- Simond, Charles, *La conquete du Caucase par les Russes*, în Prefața capitolului Tiflis extras din cartea lui Napoléon Ney, *En Asie Centrale à la vapeur*, Paris, 1899, pp. 1-6.
- Skibițkaia, I.M., *Дискуссионные Проблемы Истории Завершающего Этапа Кавказской Войны (Probleme discutabile ale istoriei etapei finale a războiului caucazian)*, în *Культурная жизнь Юга России (Viața culturală din sudul Rusiei)*, vol. 6, nr. 25, 2007, pp. 37-39.
- Șevirin, V.M., *Армия России в Кавказской войне XVIII-XIX вв. (Armata Rusiei în războiul caucazian din secolele XVIII-XIX)* recenzia cărții lui V.V. Lapin apărută la Editura Casa Europeană, Sankt Petersburg, 2008, în *История: Информационно-аналитический журнал (Istorie: jurnal informativ și analitic)*, Științe sociale și umaniste - Literatura internă și străină, seria 5, nr. 2, 2009, pp. 55-59.
- Șișkevici, M.I., *Покорение Кавказа. Персидские и Кавказские войны (Cucerirea Caucazului - Războaiele persane și caucaziene)*, în

История русской армии, 1812–1864 гг. (Istoria armatei ruse între anii 1812 și 1864), vol. II, Editura Polygon, Sankt Petersburg, 2003, pp. 442-612.

- Tolstoi, V.S., *Характеристики русских генералов на Кавказе (Despre caracterul generalilor ruși din Caucaz)*, material editat de V. M. Bezotosni, în ENI, vol. VII, 1996, pp. 203-244.

- Tumakov, Nikolai N., *Управление Кавказом И.И. Воронцовым-Дашиковым (Administrarea Caucazului de către I.I. Voronțov-Dașkov)* în *Buletinul Universității de Stat S.A. Iesenin din Riazan*, nr. 26, 2010, pp. 35-45.

- Verdieva, Khajar, *The Russian empire's migration policy in the Caucasus*, în *The Caucasus and Globalisation*, vol. 1, nr. 5, 2007, pp. 128-136.

- *Баку (Baku)* în *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона (Dicționarul enciclopedic al lui Brockhaus și Efron)*, vol. IIa (1891), pp. 770-774.

- *Тифлисская губерния (Gubernia Tiflis)* în *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона (Dicționarul enciclopedic al lui Brockhaus și Efron)*, vol. XXXIII (1901), pp. 261-267.

- *Эриванская губерния (Gubernia Erivan)* în *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона (Dicționarul enciclopedic al lui Brockhaus și Efron)*, vol. XLI (1904), pp. 10-14.

Ziare, reviste

- *Кавказь (Caucaz)*, diferite numere apărute între 1846 și 1918, ziarul a fost tipărit la Tipografia Cancelariei viceregelui Caucazului
- *Нива (Niva)* – periodic rus ilustrat, colecția anilor 1870-1918
- *Красный Архив (Arhiva Roșie)* – colecția anilor 1923-1941
- *Русская старина (Rusia veche)*, o revistă istorică lunară care a fost publicată la Sankt Petersburg între anii 1870-1918 (în cercetarea mea am folosit numere din anii 1876, 1880, 1881, 1882, 1883, 1886, 1887, 1890, 1904, 1910)

Resurse internet:

- Anchabadze, Gheorghi, *Abkhazia and The Caucasian War: 1810-1864*, pe abhazworld.com, material din 17 mai 2021.
- Belozеров, Vitali S., *Трансформация этнодемографических и миграционных процессов на Северном Кавказе (Transformarea proceselor etnodemografice și de migrație în Caucazul de Nord)*, în *Demoscope Weekly*, nr. 663 – 664 din 16 - 29 noiembrie 2015, material disponibil pe demoscope.ru.
- Bocharnikov, Igor V., *Геополитическая экспансия России на Кавказе в XVI-XX вв (Extinderea geopolitică a Rusiei în Caucaz în secolele XVI-XX)*, material disponibil pe e-journal.ru/ time-st1-24.html apărut în mai 2003.
- Bocharnikov, Igor V., *Кавказ в истории России. Истоки интересов России на Кавказе (Caucazul în istoria Rusiei. Originile intereselor Rusiei în Caucaz)*, material disponibil pe nic-pnb.ru, apărut în 14 noiembrie 2014.
- Епифанцев, Андреi, *Была ли Грузия союзником России? Политическая модель выживания грузинского государства (A fost Georgia un aliat al Rusiei? Modelul politic de supraviețuire a statului georgian)* pe runivers.ru, material din 25 martie 2010.
- *Пушкин на Кавказе (Pușkin în Caucaz)*, pe <https://inance.ru>, material din data de 29 iunie 2016.